

Aygül OURBANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: aygul.qurbanova89@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.4.18>

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DAKİ NƏSR PARÇALARINDA RİTM VƏ İNTONASIYANIN ROLU

Açar sözlər: nəsr, ritm, intonasiya, mətn, ardıcılıq, lakonizm

SUMMARY

THE ROLE OF RHYTHM AND INTONATION IN PROSE PIECES IN “KITABI-DADA GORGUD”

Rhythm and intonation have a special role in the rhythmicization of the "Dada Gorgud" text and in increasing the emotional impact. In the epic, the rhythm of oral speech can be heard from the text. Rhythm-creating devices (repetition of similar components, sounds, words, syntactic units) manifest themselves in a more regular way in the verses of the epic, mainly in "strips", while in prose, the rhythm-creating devices have a relatively free character. However, the rhythm created by sounds, words, grammatical forms and constructions in prose pieces obeys a certain order, and at the same time is closely connected with the content and does not have an extratextual character.

Laconism in prose pieces, sequentially listed sentence constructions and sentence members, elements such as emphasis and pause are also among the main organizing elements of rhythm.

Rhythmic sounding of the text is possible through intonation. The emotionality created by the intonation in the speech of the heroes of the epic adds a special expressiveness to the text. This is how you can hear the regular increase and decrease of voice tone and voice tempo in sentences through intonation. There is no doubt that these qualities of intonation, which are so clearly heard in dry text, have a more vivid and colorful impact in oral speech.

Key words: prose, rhythm, intonation, text, sequence, laconism

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ РИТМА И ИНТОНАЦИИ В ПРОЗОВЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «КИТАБИ-ДАДА ГОРГУД»

Особую роль в ритмизации текста «ДадаГоргуд» и повышении эмоционального воздействия играют ритм и интонация. В эпосе из текста можно услышать ритм устной речи. Ритмообразующие приемы (повторение однотипных компонентов, звуков, слов, синтаксических единиц) более регулярно проявляются в стихах эпоса, преимущественно в «полосках», тогда как в прозе ритмообразующие приемы имеют относительно свободное характер. Однако ритм, создаваемый звуками, словами, грамматическими формами и конструкциями в прозаических произведениях, подчиняется определенному порядку и в то же время тесно связан с содержанием и не носит внетекстового характера.

Лаконичность в прозе, последовательное перечисление конструкций предложений и членов предложения, такие элементы, как ударение и пауза, также относятся к числу основных организующих элементов ритма.

Ритмическое звучание текста возможно посредством интонации. Эмоциональность, создаваемая интонацией в речи героев эпоса, придает тексту особую выразительность. Так через интонацию можно услышать регулярное повышение и понижение тона голоса и темпа голоса в предложениях. Нет сомнения, что эти качества интонации, так ясно слышимые в сухом тексте, оказывают более яркое и красочное воздействие в устной речи.

Ключевые слова: проза, ритм, интонация, текст, последовательность, лаконичность

Dədə Qorqud” mətninin ritmikləşdirilməsində, emosional təsir gücünün artırılmasında ritm və intonasianın xüsusi rolu vardır. “Ritm (qədim yunan sözü olub, mənası “ahəng”, “uyğunluq” deməkdir) – eyni bir hadisənin müxtəlif tərkib hissələrinin müəyyən bir zaman çərçivəsində ahəngdar şəkildə təkrarlanmasıdır. Başqa sözlə, ritm sözün və ya səsin proporsional şəkildə təkrarlanmasıdır” [6]. Ritm “Kitabi-Dədə Qorqud”da ümumilikdə mətnin əsas təşkilədiçi qüvvəsi kimi çıxış edir. İfadənin emosional təsirini qüvvətləndirən vasitələrdən biri kimi ritm bədii mətndə əsas rol oynayır: “Bu emosionallıq isə bəzən o qədər qüvvətli olur ki, sözün, ifadənin məfhumu mənası yada düşmür. Yalnız emosional-ekspressiv çalarlıq özünü göstərir. Başqa sözlə, kommunikativ funksiyadan məhrum olan ünsür yalnız emosionallıq xatirinə dildə qala bilir. Bu yerdə ritmin rolu az deyildir” [1, 311].

Dastanda şifahi nitqin ritmini mətndən belə duymaq olur. Ritm yaradan vasitələr (oxşar komponentlərin, səslərin, sözlərin, sintaktik bütövlərin təkrarı) dastandakı nəzm parçalarında, əsasən də “soylama”larda daha qanunauyğun şəkildə özünü büruzə verir, nəsrə isə ritm yaradan vasitələr nisbətən sərbəst xarakterə malik olur. Lakin bununla belə, nəsr parçalarındakı səslərin, sözlərin, qrammatik forma və konstruksiyaların yaratdığı ritm “bədi mündəricənin hərəkətverici qüvvəsi” kimi [2, 166] müəyyən bir nizama tabe olur, eyni zamanda məzmunla da yaxından bağlanır, mətndənkənar xarakter daşıyır.

““Dədə Qorqud”da ritm yaradan vasitələr dilin yarusları üzrədir: fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik. Və hər bir yarusun elementləri o biri yarusların vahidləri ilə dialektik əlaqədədir. Bu baxımdan təkrarların rolu aparıcıdır” [7, 16]. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün Dastan mətninə müraciət edək:

“Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi. Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi. Ol gün bir qiyamət savaş oldu, meydan dolu baş oldu. Başlar kəsildi top kibi. Şahbaz-şahbaz atlar yügürdi, nalı düşdi. Ala-ala göndərlər süsildi. Qara polat uz qılıclar çalındı, yalmanı düşdi. Üç yeləkli qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi” [5, 50]. Bu parçadakı poetik təkrarlar ritm yaradan əsas vasitələrdir.

Nəsr parçalarındakı lakonizm, ardıcıl sadalanan cümlə konstruksiyaları və cümlə üzvləri, vurğu, pauza kimi elementlər də ritmin əsas təşkilədiçi ünsürlərindəndir. Məsələn, “Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdı. Qara yerin üstinə ağ ban evin dikdirmişdi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Biñ yerdə ipək xalçası döşənmişdi. İç Oğuz, Daş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilmiş-

di” [5, 52]. Bu parçada ardıcıl cümlə konstruksiyalarının, bu cümlələrin hərəkət-verici qüvvəsini təşkil edən feillərin yaratdığı ritm göz qabağındadır.

Ümumiyyətlə, dastanda feillərin daha çox işlədilməsi, cümlələrin sintaktik paralelizm əsasında qurulması, ardıcıl və təkrarlanan hərəkət semantikasi əsas ritm yaradan vasitələrdəndir. Məsələn, “*Babasıyla Yegnək gizlü yaqa tutuban yiləşdilər. İki həsrət bir-birinə buluşdılar; issüz yeriñ qurdi kibi uləşdilər*” [5, 124]; “*Ox atdılar, batmadı. Qılıc urdılar, kəsmədi. Sügüylə sancdılar, ilmədi*” [5, 126]; “*Gürzlə döğişdilər, qara polad uz qılıc ilə dartışdılar, sərpə-sərpə meydana qılıclaşdılar, çiginləri doğrandı, qucları avandı, bir-birin alımadı*” [5, 142]; “*Qarşu yatan qara dağdan oğlana yaylaq verdi. Qaraqucı yügrək atdan təvlə verdi. Ağca yüzlü oğlın ağca qoyun şülən verdi. Ala gözlü oğlın al dıvaxlu gəlin aldı. Ağ alınlı Bayındır xana pəncik çıxardı. Oğlın aldı, Bayındır xanın divanına vardı*” [5, 143]; “*Şökli Məliki böğürdübəni Qazan bəg atdan yerə saldı. Qara Təkküri Dəli Dondar qılıcladı, yerə saldı. Qara Arslan Məliki Qarabudaq yerə saldı*” [5, 77]. Bu tipli cümlələrdə ritm yaradan vasitələr məhz sintaktik paralelizm, feillərin çox işlənməsi, təkrarlanan hərəkət semantikasidır.

Ritm sayəsində “*dil ünsürlərinin simmetrik quruluşu formalaşır, mətni təşkil edən lingvistik materiallar ahəngdar konstruksiyaya, simmetrik nizama nail olur*” [2, 164-165]. Məsələn, “*Köpək Qazanın atınıñ ayağına çap-çap düşər, siñ-siñ siñlər*” [5, 42]; “*Baybörəniñ oğlu beş yaşına girdi, beş yaşından on yaşına girdi... On yaşından on beş yaşına girdi... Çaya baqsa çalımlı, çal qaraquş ərdəmlü, bir gözəl yaxşı yigit oldı*” [5, 53]; “*Qızlar keyiki götürdilər. Gözəllər şahı Baniçi-çəgiñ öñinə gətürdilər*” [5, 56]; “*Qarvaşdılar. İki pəhləvan olub, bir-birinə sarmaşdılar*” [5, 56]; “*Boyu boyına, beli belinə, qolu qolına yaqışdı*” [5, 69]; “*Atından endi, arı sudan abdəst aldı. Ağ alnın yerə qodı, iki rikət namaz qıldı. Adı görklü Məhəmmədi yad gətürdi. Qara dinlü kafirə göz qarartdı. Hayqırdı, at saldı. Qarşu vardı, qılıc urdı*” [5, 83]; “*Oğlanıñ üzərinə düşdilər, tutdılar. Qarusından ağ əllərin bağladılar. Qıl orqan ağ boynına taqdılar. Yüzi üzərinə saluban sürdilər. Ağ ətindən qan çıxınca dögdilər. “Baba” deyü ağlatdılar, “ana” deyü bozlatdılar*” [5, 84]. Dastandan misal gətirdiyimiz bu cümlələrdə oxşar komponentlərin yaratdığı simmetrik nizam, cümlələrin strukturundan doğan lakonizm və pauza həmin cümlələrə spesifik bir ahəng verir.

“*Anası oğlanın böylə digəc Qazanın aqlı başından getdi; qara bağırsarsıldı, düm yürəgi oynadı. Qaranñulı gözləri qan-yaş doldı*” [5, 87]; “*Aq çadır dikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllıq al şərab içürdilər*” [5, 107]; “*Qara qanı şorladı. Qara sığırı soqmanı dolu qan oldı. Qara başı buñaldı, buñlu oldı*” [5, 123]; “*Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlı-qanlı sulardan xəbər keçdi. Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı*” [5, 146] kimi cümlələrdə isə ritm yaradan vasitələr ardıcıl sadalanan və eyni sözün təkrarından yaranan təyinlərdir.

Bu tipli cümlələrdə ardıcıl sadalanan cümlə üzvlərinin və lakonikliyin yaratdığı “ritmik puls” da [3, 39] ahəngdar bir nizama tabe olur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı dialoqlar yalnız “soylama”lardan ibarət deyildir, hər bir boyda Dastan qəhrəmanlarının bir-birilərinə nəsrə müraciətləri də verilir. Daha çox ritmik nəsrədən ibarət olan həmin müraciətlərdə ritmin əsas təşkil edici qüvvələri kimi səslərin, sözlərin, qrammatik forma və konsruksiyaların təkrarı “soylama”larda olduğu qədər ardıcıl xarakter daşımasa da, müəyyən bir simmetrik nizama tabedir. Adi nəsrədən fərqli olaraq dastan qəhrəmanlarının müraciətlərinin verildiyi ritmik nəsr parçalarında pərakəndəlik hökm sürmür. Ritmik nəsr sanki nəzmlə nəsrin sərhəddində mövqə tutur, yəni ritmik nəsr adlandırdığımız parçalarda həm nəzmə məxsus əlamət və keyfiyyətlər, həm də təhkiyəyə məxsus xüsusiyyətlər biri-birinə qovuşur. Dastan mətninə müraciət edək:

“Biz səniñ oğluñı necə gətürəlim? Səniñ oğluñ bizim sözümüz almaz, bizim sözümüzə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru durğıl, yigitləriñ oxşağıl, boyıña alğıl, oğluña uğrağıl, yanıña alub, ava çıxğıl; quş uçurub, av avlayub, oğluñı oxlayub, öldürə görgil! Əgər böylə öldürməzsən bir dürlü dəxi öldüriməzsən, bəllü bilgil!” [5, 28]. Dastandan misal gətirdiyimiz bu parça struktur baxımından “soylama”nı xatırlatsa da, həmin parçada “-ıb” feli bağlama şəkilçisinin və “-sə” şərt şəkilçisinin işlənməsinə əsasən deyə bilərik ki, həmin parça nəsr nümunəsidir və burada ardıcıl hərəkət semantikasi, oxşar komponentlərin bir-birini izləməsi ritm yaradan əsas vasitələrdəndir. Dastanda bu tipli nümunələr kifayət qədərdir, bunların hamısını biz ritmik nəsrə aid etməyi məqsəduyğun bilirik. Dastandan daha bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

“Baba, maña bir qız alı ver kim, mən yerimdən durmadın ol durgac gərək! Mən qarağuc atıma binmədin ol binmax gərək! Mən qırıma varmadın ol maña baş gətürmək gərək! Bunuñ kibi qız alı ver, baba, maña”-dedi [5, 57]; *“Biñ buğra gətürüñ kim, maya görməmiş ola. Biñ dəxi ayğır gətürüñ kim, heç qısağa aşmamış ola. Biñ dəxi qoyun görməmiş qoç gətürüñ. Biñ də quyuqsuz-qulaqsız köpək gətürüñ. Biñ dəxi bürə gətürüñ, maña”, - dedi* [5, 59]. Bu parçalarda da ritm yaradan əsas vasitələr təkrarlardır. Eyni sözlərin təkrarı həmin parçaları “soylama”lara yaxınlaşdırsa da, budaq cümlələrin iştirakı belə nümunələrin nəsr parçası olduğunu göstərir.

Mətnin ritmik səsləndirilməsi intonasiya vasitəsilə mümkün olur. *“İntonasiya – nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (sürətlə və yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsəlmənin güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembi kimi hadisələrin məcmusuna deyilir.*

İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan modallıq bildirir. Onun vasitəsilə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyalarını fərqləndirirlər” [4].

““Dədə Qorqud”dakı cümlələrin intonasiyası ayrı-ayrı fonetik faktorların köməyi ilə sintaktik vahidlərin semantik aləminin açılmasına yardım edir; nida, əmr, nəqli, sual cümlələri mətnin ekspressiv və emosional keyfiyyətini qat-qat artırmış olur” [8, 20]. Dastan mətninə müraciət edək:

“Dirsə xan, görirmisin oğlanı, yazıda-yabanda keyiki qovar, səniñ öñüñə gətürər. Keyikə atarkən oqla səni urar öldürər. Oğluñ səni öldürmədin sən oğluñı öldüri görgilə!” [5, 30]; “Oğluñ sağdır-əsəndir, avdadır: bu gün-yarın qanda isə, gəlür; qorqma-qayıрма, bəg sərxoşdur, cavab verəməz” [5, 31]; “Gəlüñ, Dirsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafir ellərinə yönələlim” [5, 33]; “Mərə çoban! Qarnıñ açıqmamışkən, gözüñ qararmamış ikən bu ağacı qoparı gör, yoxsa səni bunda qurtlar-quşlar yer” [5, s.44]; “Mərə variñ, Qazanıñ oğlu Uruzu dartıñ, çəngələ asuñ. Qara-qıyma ağ ətin-dən çəküñ, qara qavurma bişürüb, qırq bəg qızına ilətün; hər kim yedi, ol degil; hər kim yemədi, oldur. Aluñ gəlüñ, sağraq sürsün!” [5, 44]; “Yüz adam seçilüñ, taraqa çatladıñ, oğlanı qorquduñ” [5, 140]. Dastan qəhrəmanlarının nitqinə aid olan bu cümlələrdə intonasiyanın yaratdığı emosionallıq və ekspressivlik mətnin özündən belə çox aydın duyulur. Sözsüz ki, intonasiyaya məxsus bu keyfiyyətlər təkcə dastan qəhrəmanlarının nitqində deyil, təhkiyənin hər tərəfində mövcuddur. Ümumiyyətlə, dastanda intonasiya yaradan vasitələr əsasən aşağıdakılardır:

1. Nida cümlələri. Məsələn, “Qalqubanı yerindən uru durğıl, yigitləriñ oxsağıl, boyıña alğıl, oğluña uğrağıl, yanıña alub, ava çıxğıl; quş uçurub, av avlayub, oğluñı oxlayub, öldürə görgil!” [5, 29]; “Gəlün, varalım, şol yigidi tutub gətürəlim, ikisini bir yerdə kafirə yetürəlim!” [5, 34]; “Ünüm añañ bəglər, sözüm diñləñ bəglər! Yata-yata yanıma ağrıdı, dura-dura belimiz qurıdı; yürüyəlim, a bəglər, av avlayalım, quş quşlayalım, sığın-keyik yıqalım, qayıdalım otağımıza düşəlim, yeyəlim-içəlim, xoş keçəlim!” [5, 37]; “Hay, atamıñ altun qədəhindən şərab içən, mənə sevən atdan ensün!” [5, 160];

2. Əmr cümlələri. Məsələn, “Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun, biləsincə alub babasına varsun, babasından oğlana bəglik istəsün, taxt alı versün” [5, 27]; “Mənim əllümi şeşiñ, qolca qopuzım əlümə veriñ, ol yigidi döndərayım. Gərək bəni öldürüñ, gərək dirgürüñ, qoyu veriñ” [5, 34];

3. Nəqli cümlələr. Məsələn, “Dərələrdə, dəpələrdə kafirə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi” [5, 50]; “Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəñiz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı” [5, 80]; “Kafiri basdılar-qırdılar, qalaya döktilər” [5, 153];

4. Sual cümlələri. Məsələn, “Səniñ ətündən, oğul, yiyəyinmi, yoxsa sası din-lü kafiriñ döşəginə girəyinmi? Ağañ Qazanıñ namusını sındırayınmi?” [5, 45];

“Mərə dəliü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən?” [5, 72];

5. Ədatlar. Məsələn, *“Qo bəni qadın ana, çəngələ ursunlar, qo ətimdən çəksünlər, qırq bəg qızınıñ öñinə ilətsünlər”* [5, s.45]; *“Yerə dəxi düşsə, toz gibi savrılırdı, ocaq kibi obrılır idi”* [5, 47]; *“Təkür dəxi haman çərisini dərdi, buñların üzərinə gəldi”* [5, 154];

Yuxarıda dastandan misal gətirdiyimiz cümlələrdə intonasiyanın yaratdığı emosionallıq həm bu cümlələrə, həm də bu tip cümlələrdən təşkil olunmuş mətnə xüsusi bir ekspressivlik qatır. İntonasiya vasitəsilə cümlələrdə dəyişilən səs tonu və səs tempinin müntəzəm şəkildə artıb-azalmasını mətndən belə duymaq olur. Quru mətndən belə bariz şəkildə duyulan intonasiyaya məxsus bu keyfiyyətlərin şifahi nitqdə daha canlı və rəngarəng təsir gücünə malik olmasına heç bir şübhə yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov, M. Məqalələr [1970-1980-ci illər] / M.Adilov. Bakı: Elm və Təhsil, c. 9, 2020, 448 s.
2. Hüseynov, M. Dil və poeziya / M.Hüseynov. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
3. Хамраев, М.К. Основы тюркского стихосложения [на материале уйгурской классической и современной поэзии] / М.К. Хамраев. Алма-Ата: 1963, 215 ст.
4. İntonasiya:[Elektronresurs]URL:<https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntonasiya>
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
6. Ritm: [Elektron resurs] / URL:<https://az.wikipedia.org/wiki/Ritm>
7. Tanrıverdi, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası / Ə.Tanrıverdi. Bakı: 2006, 471 s.
8. Vəliyev, K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi / K.Vəliyev. Bakı: 1981, 76 s.

